

УДК 94(476)«1930...»:343.43

І. У. Каляда, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (БДТУ)

БАРАЦЬБА З «НАЦЫЯНАЛ-ДЭМАКРАТЫЗМАМ» І РЭПРЭСІІ НА БЕЛАРУСІ Ў 1930-Я ГАДЫ

Артыкул прысвечаны такой старонцы нашай гісторыі, як рэпрэсіі на Беларусі ў 1930-я гады. Засяроджваецца ўвага на вытоках гэтай трагедыі, а менавіта на барацьбе з «нацыянал-дэмакратызмам», у прыналежнасці да якога абвінавачвалі перш за ўсё беларускую інтэлігенцыю. Вынікам гэтай кампаніі сталі вялікія страты, якія панеслі нашы адукацыя, навука, мастацтва, увогуле культура. Аўтар спрабуе зразумець, чаму такі удар быў нанесены перш за ўсё па інтэлігенцыі, чым гэта абгрунтоўвалася афіцыйна.

The article is devoted to such a page of our history as the repression in Belarus in 1930s. Focuses on the origins of the tragedy, namely the fight against national democracy, in which the accused belong to, first of all, the Belarusian intelligentsia. The result of this campaign was huge losses incurred by our education, science, the arts, the development of a national theater, the culture. The author tries to understand why such a blow was struck, first of all, intellectuals, what is the explanation the authorities.

Уводзіны. 20-я гады ХХ ст. на Беларусі адзначаны правядзеннем беларусізацыі – палітыкі нацыянальна-дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага будаўніцтва. Менавіта тады адбыўся сапраўдны ўзлёт інтэлектуальных сіл беларускага народа, уздым яго культуры, навукі, што вызначыла рост нацыянальнай самасвядомасці людзей у тую пару. Аднак з пераходам да фарсіраванай індустрыялізацыі і да гвалтоўнай калектывізацыі на Беларусі ўсталяваўся і пачаў умацоўвацца аўтарытарна-дэспатычны рэжым, які часам яшчэ называюць адміністрацыйна-камандай ці таталітарнай сістэмай. Не толькі ў эканоміцы, але і ў палітыцы, ідэалогіі, навуцы стаўка была зроблена на дыктат.

Асноўная частка. Менавіта з канца 1920-х гадоў у адрас беларускай інтэлігенцыі ўсё часцей сталі гучаць абвінавачванні ў тым, што яна прытрымліваецца ідэалогіі т. зв. «нацыянал-дэмакратызму». У рэспубліцы фактычна распачынаецца кампанія па яго разгрому, якая вызначыла карэнны паварот у нацыянальнай палітыцы і стала прамым адмаўленнем беларусізацыі. Нагадаем, што паняцце «нацыянал-дэмакратызм» узнікла ў пачатку ХХ ст. і азначала кірунак грамадска-палітычнай думкі, які спалучае агульнадэмакратычныя ідэі і мэты з задачамі сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення прыгнечаных народаў.

Упершыню ў негатыўным кантэксце тэрмін «нацыянал-дэмакратызм» з'явіўся ў рэзалюцыі кастрычніцкага (1926 г.) пленума ЦК КП(б)Б «Аб нацыянальнай палітыцы ў БССР» і вызначаўся як тэндэнцыя «ставіць нацыянальныя інтарэсы вышэй за класавыя, што ... выявілася ў імкненні вырашчваць нацыянальную форму культуры як шкоду яе пралетарскаму зместу». Асноўнымі метадамі барацьбы з ім прызнавалася крытыка і ленінскае выхаванне.

Па меры згортвання НЭПа «рашучасць» узрастала. Сваю ролю ў гэтым адыграла камісія,

накіраваная на Беларусь у маі 1929 г. ЦК УКП(б) пад кіраўніцтвам старшыні ЦКК Кампартыі Украіны У. Затонскага, якая вывучала практыку правядзення нацыянальнай палітыкі ў БССР. Вывады, зробленыя гэтай камісіяй, былі наступныя: адзначалася, што нацыянал-дэмакратызм у рэспубліцы перайшоў у адкрытае наступленне; падкрэслівалася непамерна вялікая роля ў палітычным жыцці краіны інтэлігенцыі, з настроямі якой лічыцца партыйнае кіраўніцтва; ставілася задача спыніць «занадта зацягнуўшуюся палітыку падладжвання пад вярхушку інтэлігенцыі», а таксама «прымірэнчыскія адносіны да розных ухілаў» [1, с. 108–109]. Дзейнасць камісіі вызначыла пачатак нацыянальнай трагедыі. Палітычныя адзнакі нацыянал-дэмакратызму сталі ненатуральна завастрацца аж да правядзення аналогіі з нацыянал-фашызмам. Пад ім сталі разумець варожую савецкаму ладу ідэалогію і практыку, контррэвалюцыйныя плыні, мэтай якіх была рэстаўрацыя капіталізму ў БССР і арыентацыя на Захад. Пры гэтым палярна мяняліся адзнакі мінулага: ужо ўвесь нацыянальна-вызваленчы рух без якой-небудзь дыферэнцыяцыі, пачынаючы з Ф. Багушэвіча, стаў абвешчана рэакцыйным.

Такія вызначэнні ўжо не маглі быць безадраснымі, яны патрабавалі выяўлення канкрэтных ворагаў, прычым з'яднаных у буйныя антысавецкія арганізацыі. Абвінавачванні ў нацыянал-дэмакратызме ўсё часцей сталі гучаць у адрас такіх вядомых партыйных і дзяржаўных дзеячаў, як Зм. Жылуновіч, У. Ігнатойскі, Дзм. Прышчэпаў, А. Баліцкі, А. Чарвякоў. Шукалі не толькі нацыянал-дэмакратаў, але і тых, каго можна было абвінаваціць ва «ухілах». Так, згодна рашэнню сакавіцкага (1926 г.) пленума ЦК КП(б)Б пачалася праверка палітычнай дзейнасці беларускай інтэлігенцыі. У Інстытуце беларускай культуры А. Цвікевіч, К. Міцкевіч

(Я. Колас), Я. Лёсик былі прылічаны да нацыянал-дэмакратаў, І. Луцкевіч (Я. Купала) абвінавачваўся ў лева-народніцкім ўхіле, А. Смоліч – у нацыянал-дэмакратычным. У БДУ прафесара Д. Жарынава аб’явілі нацыянал-дэмакратам, у прафесара І. Пэральмана знайшлі яўрэйскі нацыянал-дэмакратычны ўхіл і г. д.

У ходзе кампаніі па выкрыццю «нацдэмаўшчыны» крытыка нярэдка накіроўвалася і супраць старшыні ЦВК БССР А. Чарвякова. На XVI з’ездзе КП(б)Б (10–19 чэрвеня 1937 г.) ён трапіў пад яўна інспіраваны злосны напад з боку кіраўніцтва і дэлегатаў з’езда. Яму было прад’яўлена абвінавачванне ў тым, што ён з’яўляецца ідэйным натхніцелем і кіраўніком нацыянал-апартуністычнага ўхілу ў КП(б)Б і «нацдэмаўскага руху наогул».

Для таго, каб прыдаць бачнасць разгалінаванню так званай нацыянал-дэмакратычнай плыні і яго арганізацыйнай аформленасці, у грамадскае меркаванне настойліва ўкаранялася думка аб існаванні ў рэспубліцы нібыта старанна законспіраванай контррэвалюцыйнай арганізацыі. Апагеям гэтай кампаніі стала сфабрыкаваная справа, якая атрымала назву «Саюза вызвалення Беларусі» (СВБ). Ужо ў кастрычніку 1930 года на пленуме ЦК КП(б)Б у спачуванні (пакуль яшчэ не ў прыналежнасці) да яго былі абвінавачаны Зм. Жылуновіч (у той час кандыдат у члены ЦК і кіраўнік Глаўмастацтва Наркамсветы БССР) і У. Ігнатоўскі (член ЦК, прэзідэнт АН БССР). Больш таго, у канцы 1929 – пачатку 1930 гг. у краіне пракацілася хваля арыштаў тых, хто нібыта прыналежаў да гэтага «Саюза». У 1931 г. пастановай калегіі АДПУ было асуджана 90 чалавек – галоўным чынам работнікаў навукі, культуры, мастацтва, шэрагу наркаматаў рэспублікі, у тым ліку наркам асветы А. Баліцкі, наркам земляробства Дзм. Прышчэпаў, дырэктар выдавецтва «Беларусь» П. Ілючонак. Кіраўніцтва гэтай арганізацыяй прыпісвалася Я. Лёсіку, С. Некрашэвічу, В. Ластоўскаму – акадэмікам АН БССР. Яны нібыта «ставілі сваёй мэтай звергнуць савецкую ўладу і ўстанавіць беларускую буржуазную дзяржаўнасць» [2]. Усе, хто праходзіў па справе «Саюза вызвалення Беларусі», былі прыгавораны да розных тэрмінаў зняволення і высылкі. А ў 1937 г. усіх іх чакалі паўторны суд і смерць.

Абвінавачванні ў нацыянал-дэмакратычным ухіле, пабудаваныя на вельмі няцвёрдых заснаваннях, былі выстаўленыя ў адносінах да другога сакратара ЦК КП(б)Б І. Васілевіча, рэдактара газеты «Чырвоная змена» П. Галавача, вядомага беларускага пісьменніка, у той час намесніка наркама асветы БССР Зм. Жылуновіча (Цішкі Гартнага), далейшы лёс якіх таксама склаўся драматычна.

Пад сцягам барацьбы з «нацдэмаўшчынай» моцны ўдар быў нанесены шмат па якіх групах творчай інтэлігенцыі рэспублікі. Па няпоўных дадзеных у 1930-я гады было асуджана каля 230 членаў Саюза пісьменнікаў Беларусі (больш за палову яго складала). Сярод іх такія выдатныя дзеячы культуры, заснавальнікі сучаснай беларускай літаратуры, як М. Гарэцкі, У. Галубок, М. Чарот, М. Зарэцкі, А. Дудар і інш. Больш за 130 вучоных страціла ў тыя гады Акадэмія навук Беларусі [3, с. 218]. Масавае рэпрэсіі знішчылі значную частку работнікаў мастацтва, асветы. У хуткім часе ўжо само навучанне на беларускай мове становіцца аргументам для абвінавачвання ў нацыянал-дэмакратызме. Так здарылася з таленавітым вучоным, першым рэктарам БДУ У. Пічэтам, у віну якому яшчэ паставілі і «празходную арыентацыю» за тое, што ва ўніверсітэце ўводзілася выкладанне на беларускай мове і чыталіся курсы лекцый па «Гісторыі славян» і «Гісторыі Польшчы».

Пад выглядам барацьбы з нацыянал-дэмакратызмам з ВНУ былі выдалены выдатныя вучоныя, прыхільнікі беларусізацыі, якія ведалі гісторыю, мову, культуру народа. На доўгія гады былі падарваны асновы для паспяховай падрыхтоўкі нацыянальных кадраў і развіцця навукі і культуры.

У беларускім тэатры былі забаронены амаль усе лепшыя паказы 20-х гадоў. Былі зняты з рэпертуару спектаклі па п’есах А. Міровіча «Кастусь Каліноўскі», «Машэка», М. Чарота «На купале», Я. Купалы «Тутэйшыя», п’есы Ф. Аляхновіча [4]. Пад шылдаю змагання з нацыянал-дэмакратызмам на мастацкім фронце з ведама аддзела мастацтва Наркамсветы БССР пачынаецца чыстка мастацкай спадчыны. Шэраг мастакоў былі абвінавачаны ў паследаванні буржуазнаму заходнееўрапейскаму мастацтву. У вобразах М. Філіповіча знайшлі ідэалізацыю мінулага, адлюстраванне народных забабонаў і кулацкіх настрояў. Яго ўдзел у экспедыцыях, як і сам факт паездак з мэтай замалёвак старажытных цэркваў і царкоўнага абсталявання, быў расцэнены як варожая дзейнасць нацыянал-дэмакратаў.

Мастакі-графікі былі раскрытыкаваныя за імкненне адродзіць традыцыі Скарынінскай бібліі, што расцэньвалася як праява нацдэмаўшчыны ў мастацтве. З мэтай падпарадкаваць кінавытворчасць партыйнаму дыктату былі моцна раскрытыкаваныя як ідэалагічна невытрыманыя фільмы «Хвоі гамоняць», «Гатэль «Савой», «Кастусь Каліноўскі» і іншыя лепшыя дасягненні беларускай нацыянальнай кінаматэграфіі.

За даволі кароткі тэрмін у якасці выканання сацыяльнага заказу дзяржавы і партыі з’яўляюцца

цэлыя «навуковыя працы», якія тэарэтычна і гістарычна абгрунтавалі разгром нацыянал-дэмакратызму, напрыклад С. Вальфсона «Идеология и методология нацдемократизма» (1931 г.), А. Зюзькова «Крывавы шлях беларускай нацдэмакратыі» (1931 г.), «Навука на службе нацдэмаўскай канррэвалюцыі» (1931 г.). У 1929–1930 гг. на старонках маскоўскай газеты «Комсомольская правда» друкуюцца вялікія артыкулы «канррэвалюцыйная дзейнасць беларускіх нацыянал-дэмакратаў», чэрніцца праца такіх беларускіх дзеячаў, як А. Смоліч, В. Ласатоўскі, А. Цвікевіч, Я. Лёсік, А. Баліцкі, С. Некрашэвіч, У. Ігнатоўскі. Гэтую крытыку падхапіла і газета «Правда», на старонках якой у 1930 г. з’явіўся артыкул «Белорусский национал-демократизм на идеологическом фронте БССР» за подпісам В. Сярбенцы (старшыня Беларускага таварыства гісторыкаў-марксістаў, акадэмік АН БССР), З. Поташа (навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б), дзе яны з усёй сур’ёзнасцю пісалі, што барацьба супраць нацдэмаў і рускіх вялікадзяржаўнікаў – гэта правядзенне ў жыццё ленінскай нацыянальнай палітыкі [5].

Зразумець сутнасць усяго, што адбывалася ў той час, можна, калі ўлічваць той факт, што праблема нацыянальнага і культурнага будаўніцтва вырашалася ў 1920-я гады як арганічная частка ўсяго комплексу праблем новай эканамічнай палітыкі. Як вядома, нэпаўская мадэль развіцця сацыялізму стала згортвацца ў канцы 1920-х гадоў, што не адлюстравалася на ідэалагічнай дзейнасці партыі. Усё часцей нацыянальнае свядома сталі атаясамліваць з нацыяналістычным, з падазронасцю адносіцца да любых праяў нацыянальных пачуццяў і турбоце аб развіцці нацыянальных культуры і мовы. Гэтая насцярожанасць даволі скоро стала вылівацца ў ваяўнічую нецярпімасць да любога іншадумства.

Адмова ад НЭПа ў цэлым, пераход да прымуовай калектывізацыі, адміністрацыйна-камандных метадаў кіравання непазбежна павінны былі прывесці да дэфармацыі ў нацыянальнай палітыцы. Тым больш што сацыяльнай глебай «нацдэмаўшчыны» аб’яўлялася кулацтва.

Нельга казаць, што разгром нацыянал-дэмакратызма быў вузка лакальнай з’явай, спецыяльна задуманым ударам менавіта супраць нацыянальнай інтэлігенцыі. Ён быў праявай і лагічным вынікам звышцэнтралізацыі, зацвярджэння жорсткай камандна-бюракратычнай казарменнай сістэмы, заснаванай на рэжыме асабістай улады і агульнай падазронасці. Сталінская наменклатура з яе прынцыпам прызначэння зверху не хацела мірыцца з вылучэннем кадраў на месцах. Пагрозу для яе несла і інтэлігенцыя, што вырасла з нацыянальных каранёў, адукаваная, незалежна думачая, нацыянальна свядомая.

Заклучэнне. У ходзе кампаніі па барацьбе з нацыянал-дэмакратызмам беларусізацыі быў нанесены моцны ўдар. Гэтая кампанія вызначыла карэнны паварот у нацыянальнай палітыцы. Вяртанне да ідэі сусветнай рэвалюцыі, адмова ад новай эканамічнай палітыкі, пераход да прымуовай калектывізацыі, уніфікацыя і цэнтралізацыя дзяржаўнага кіравання – усё гэта непазбежна вяло да дэфармацыі ў нацыянальна-культурнай палітыцы. Суадносіны нацыянальнага развіцця і вялікадзяржаўных інтарэсаў цэнтральных партыйна-дзяржаўных структур былі вырашаны на карысць апошніх.

Літаратура

1. Міхнюк, У. Захоўваць вечно: справа № 20951-С / У. Міхнюк // Маладосць. – 1992. – № 6. – С. 110–115.
2. Беларусь: страницы истории / Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т истории; редсовет: А. А. Коваленя [и др.]. – Минск: Беларус. навука, 2011. – 408 с.
3. Коледа, И. В. Судьбы белорусской интеллигенции в 20–30-е годы / И. В. Коледа // Интеллигенция, провинция, отечество: материалы Междунар. науч.-теорет. конф. / Ивановский гос. ун-т. – Иваново, 1996. – С. 417–419.
4. Каляда, І. У. Беларусізацыя: прычыны скасавання / І. У. Каляда // Весці АН Беларусі. Сэрыя гуманітарных навук. – 1998. – № 1. – С. 75–80.
5. Сербента, В. Белорусский национал-демократизм на идеологическом фронте БССР / В. Сербента, З. Потыш // Правда. – 1930. – 30 декабря. – С. 3.

Паступіў 20.03.2013